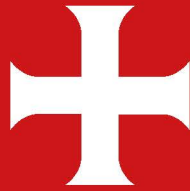

Gdańsk w okresie nowożytnym

Kultura, religia, polityka,
społeczeństwo i stosunki międzynarodowe

redakcja

Wiesław Długokęcki, Jürgen Sarnowsky

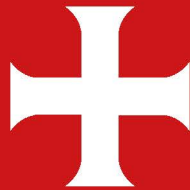

Danzig in der frühen Neuzeit

Kultur, Religion, Politik,
Gesellschaft und internationale Beziehungen

Herausgeber

Wiesław Długokęcki, Jürgen Sarnowsky

Gdańsk w okresie nowożytnym

Kultura, religia, polityka,
społeczeństwo i stosunki międzynarodowe

Danzig in der frühen Neuzeit

Kultur, Religion, Politik,
Gesellschaft und internationale Beziehungen

Panu Dr. Stefanowi Hartmannowi (1943–2016),
przyjacielowi polskich historyków,
z wdzięcznością

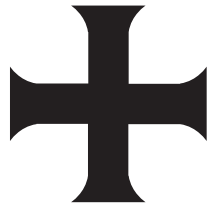
Herrn Dr. Stefan Hartmann (1943–2016),
dem Freund der polnischen Geschichtsforscher,
in Dankbarkeit

Gdańsk w okresie nowożytnym

Kultura, religia, polityka,
społeczeństwo i stosunki międzynarodowe

redakcja

Wiesław Długokęcki, Jürgen Sarnowsky

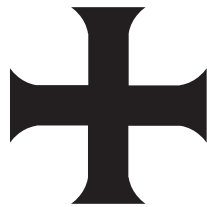

Danzig in der frühen Neuzeit

Kultur, Religion, Politik,
Gesellschaft und internationale Beziehungen

Herausgeber

Wiesław Długokęcki, Jürgen Sarnowsky

Recenzent/ Rezensentin
Prof. dr hab. Bogusław Dybaś

Redaktor Wydawnictwa/ Redaktion
Anna Roman

Korekta techniczna/ Technische Korrektur
Marek Smoliński

Projekt okładki i stron tytułowych/ Entwurf für den Buchumschlag
Jan Rutka

Skład i łamanie/ Satz und Layout
PRACOWNIA

Publikacja sfinansowana ze środków Wydziału Historycznego Uniwersytetu
Gdańskiego/ Gefördert durch die Historische Fakultät der Universität Danzig

Publikacja powstała przy współpracy Historische Kommission für ost- und
westpreußische Landesforschung oraz Wydziału Historycznego Uniwersytetu
Gdańskiego

Eine Veröffentlichung der Historischen Kommission für ost- und westpreußische
Landesforschung und die Historische Fakultät der Universität Danzig

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-266-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
<https://wydawnictwo.ug.edu.pl>

Księgarnia internetowa/ Internet-Buchhandlung
<https://wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/>

Druk i oprawa/ Druck und Bindung
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Spis rzeczy / Inhaltsverzeichnis

Wprowadzenie (<i>Wiesław Długokęcki / Jürgen Sarnowsky</i>)	7
Einführung (<i>Wiesław Długokęcki / Jürgen Sarnowsky</i>)	11

Sztuka i kultura / Kunst und Kultur

Andrzej Woziński	
Malarstwo i rzeźba w Gdańsku u progu epoki nowożytnej. Pomiedzy tradycją a nowoczesnością, między Północą a Południem	17
Tomasz Torbus	
Mistrz Enkinger <i>alias</i> Carpentarius – wybitny architekt gdański na progu nowożytności czy historyczna mara	47
Anna Sobecka	
Kolekcja Carla Benjamina Lengnicha	76

Religia / Religion

Marcin Sumowski	
<i>Sie das nit thun, das heissen aber lernnen</i> . Wizerunek niższego duchowieństwa w późnośredniowiecznym Gdańsku	103
Rafał Kubicki	
Klasztory w Gdańsku w XVI w.	124
Sławomir Kościelak	
Konflikty wyznaniowe w Gdańsku w XVI–XVIII w. Konfrontacja – koegzystencja – tolerancja (kompromis) w epoce nowożytnej	145
Stefan Samerski	
Zwischen Vergessen und Vernichten. Die mittelalterlichen Paramente der Danziger Marienkirche in der Frühen Neuzeit	172

Ustrój, prawo i społeczeństwo / Verfassung, Recht und Gesellschaft

Joachim Zdrenka	
Patrycjat gdański epoki nowożytnej (do końca XVIII w.) z punktu widzenia historyka. Uwagi, doświadczenia, postulaty	193

Julia Możdżeń

- Czynności prawne władz miasta Gdańska w zapiskach prywatnych
Jakoba Lubbeego (1465–1489) 207

Dariusz Kaczor

- Rozwiązywanie konfliktów interpersonalnych w Gdańsku
we wczesnej epoce nowożytnej – zarys problematyki 226

Gdańsk w Prusach, Polsce i Europie / Danzig in Preussen, Polen und Europa

Christofer Herrmann

- Die Nutzung des Marienburger Hochmeisterpalastes im ersten Jahrhundert
der polnischen Epoche (1457 bis Mitte 16. Jh.) 247

Ulla Kypta

- Konvergenz statt Divergenz. Der Handel zwischen Danzig und Antwerpen
im 16. Jahrhundert 268

Karin Friedrich

- Eigennutz oder Gemeine Wohlfahrt? Bogusław Radziwiłł (1620–1668)
und Danzig im Zweiten Nordischen Krieg, 1655–1660 293

Wprowadzenie

Artykuły zawarte w niniejszym tomie są pokłosiem dorocznej konferencji zorganizowanej przez Komisję Historyczną do Badań Prus Wschodnich i Zachodnich (Historische Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung) wspólnie z Wydziałem Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego, przy współpracy z Muzeum Gdańska, pod patronatem Rektora Uniwersytetu Gdańskiego, Pani Prezydent Gdańska i Marszałka Województwa Pomorskiego. Konferencja odbywała się od 30 maja do 1 czerwca 2019 r. Jej celem było przedstawienie dziejów Gdańska w niezwykle ważnej dla miasta epoce nowożytnej z możliwie jak najszerszym spektrum problemów. W pierwszej kolejności przedstawiono tematykę związaną z kulturą i sztuką, następnie przypatrywano się kwestiom związanym z historią Kościoła, dalej zajęto się zagadnieniami ustrojowymi, prawnymi i społecznymi, na końcu zaś rozważano miejsce Gdańska w Prusach, Polsce i Europie. Większość referatów wygłoszonych podczas dwujęzycznej (polsko-niemieckiej) konferencji ukazuje się drukiem w języku, w jakim zostały zaprezentowane, z dołączonym każdorazowo streszczeniem w drugim języku. Należy podkreślić, że publikowane artykuły są rozszerzoną i na nowo opracowaną wersją wygłoszonych referatów. Uwzględniono w nich głosy w dyskusji, jak też uwagi zawarte w recenzji wydawniczej prof. dr. hab. Bogusława Dybasia.

Sekcja pierwsza poświęcona została kulturze i sztuce. W pierwszym wystąpieniu Andrzej Woziński (Gdańsk) dokonał przeglądu gdańskiego malarstwa i rzeźby późnego średniowiecza i wczesnej epoki nowożytnej. Punktem wyjścia było przedstawienie *Sądu Ostatecznego* Hansa Memlinga. Obraz, który został przywieziony do miasta jako łup korsarski, wywarł potem ogromny wpływ na gdańskie malarstwo, co widać na przykładzie dzieł z bazyliki Mariackiej. Ołtarz główny z tego kościoła z epizodami z życia Maryi wskazuje natomiast na powiązania z Riemenschneiderem i Dürerem, a dodatkowo dają się też zauważyć inne wpływy – niderlandzkie i czeskie.

Następnie Tomasz Torbus (Gdańsk) zajął się zagadkowym, stanowiącym przedmiot sporów badaczy gdańskim architektem, mistrzem Enkingerem o przydomku Carpentarius, o którym wzmianki śledził na podstawie rozmaitych źródeł. W krąg rozważań włączył znane pod różnymi nazwiskami postacie oraz przypisywane im dzieła, takie jak: zachodnią fasadę kościoła św. Trójcy i klasztoru franciszkanów wraz z kaplicą św. Anny w Gdańsku, kościół św. Anny w Wilnie, kantor Hanzy w Kownie, kolegiatę w Łasku czy sklepienia klasztoru franciszkanów-obserywantów na warszawskim Krakowskim Przedmieściu.

Artykuł Anny Sobeckiej (Gdańsk), w oparciu o m.in. relacje z podróży, poświęcony został działalności kolekcjonerskiej w Gdańsku w XVII i XVIII w., która w owej epoce stanowiła fenomen ogółouropejski. Poszczególne kolekcje miały bardzo różnorodny charakter. Oprócz zbiorów książek i dzieł sztuki mogły one mieć też charakter naukowy, jak w przypadku Heweliusza czy botanika Jakoba Breyna, podczas gdy Carl Benjamin Lengnich, bratanek Gottfrieda Lengnicha, stworzył m.in. kolekcję monet i obrazów.

W drugiej części znalazły się artykuły na temat historii Kościoła. Marcin Sumowski (Toruń) skierował uwagę ku przedreformacyjnemu obrazowi niższego duchowieństwa jako preludium do reformacji. Wyobrażenie na temat opinii współczesnych dają nam np. tablica dziesięciorga przykazań z kościoła Mariackiego w Gdańsku czy akty wizytacji oraz statuty synodalne biskupstwa włocławskiego, z których wyłania się problem gier hazardowych oraz utrzymywania konkubin. Fundacje i prebendy były powiązane z wysokimi oczekiwaniami wobec kapłanów, którzy powinni służyć osobom świeckim jako przykład swoim nieskazitelnym, cnotliwym i obyczajnym życiem.

W kontekście krytyki trzeba jednak rozróżniać pozycje poszczególnych duchownych. Jak potrafił to uwypuklić Rafał Kubicki (Gdańsk), zmienną historię reformacji odzwierciedla też okresowe przetrwanie klasztorów. Z czterech gdańskich klasztorów – franciszkanów, dominikanów, karmelitów i brygidek – najpierw w kłopoty popadły zakony żebracze, które musiały opuścić miasto. Dominikanom wolno było co prawda w maju 1526 r. za sprawą interwencji króla Zygmunta I Starego wrócić do swojego klasztoru, jednak wkrótce młodszy mnisi utracili konwent, w wyniku czego z Polski wysłano do Prus 28 braci. Również większość karmelitów wystąpiła z zakonu, lecz konwent udało się zachować. W końcu pomimo osiągniętego porozumienia z miastem klasztor został w 1577 r. zniszczony i służył – tymczasowo – jako kwatera jezuitów.

Sławomir Kościelak (Gdańsk) przedstawił poszczególne fazy reformacji w Gdańsku, wychodząc od niepokoju religijnych późnego średniowiecza, poprzez początek reformacji, reformę kalwińską, aż do fazy tolerancji religijnej sprzed roku 1793. Dla rozwoju sytuacji ważną rolę zawsze odgrywała postawa polskich królów, którzy pragnęli powstrzymać rozprzestrzenianie się reformacji, jak np. w 1526 r. Zygmunt Stary czy w 1577 r. Stefan Batory. Konflikt jednak eskalował ok. 1580 r. za sprawą pojawienia się kalwinistów oraz wystąpień maronitów i arian przy jednoczesnych próbach rekatolicyzacji oraz wprowadzenia do miasta jezuitów. Dopiero w roku 1740 dzięki „gdańskiej tolerancji” (z Johanną Schopenhauer) udało się osiągnąć trwalszą zgodę.

Przedreformacyjna pobożność gdańszczan oraz tradycja bractw odzwierciedlały się też w fundowaniu paramentów. Ich losy i aktualny stan zachowania przedstawił Stefan Samerski (Monachium). Około 1500 r. w Gdańsku przebywało

123 duchownych, w większości altarystów, a ponad 56 ołtarzy było wyposażonych w paramenty. Zachowało się 440 sztuk, częściowo wysokiej jakości. W okresie reformacji były schowane; czasowo zapomniane, od 1791 r. odkrywano je w szafach, skrzyniach i pomieszczeniach gospodarczych. Dzisiaj znajdują się głównie w Gdańsku, Lubece, Berlinie i Norymberdze.

W trzeciej sekcji poruszono tematykę prawno-ustrojową i społeczną. Najpierw Joachim Zdrenka (Zielona Góra) nakreślił rolę gdańskiego patrycjatu do XVIII w., m.in. na podstawie gdańskich ksiąg kiery, wilkierzy miejskich oraz spisów Rady Miejskiej. Nacisk położono na struktury władzy, Radę i Ławę, na funkcję burmistrzów, a także przedstawiono badania prozopograficzne, które pozwoliły na przedstawienie gdańskiej grupy rządzącej.

Julia Możdżeń (Toruń) zbadała przekazy o pracy sądu ławniczego oraz władz miasta w gdańskiej historiografii z XV i XVI w. Zajęła się tym zwłaszcza na przykładzie zapisków Jakoba Lubbe (1430–1501), obejmujących lata 1465–1489, które zachowały się dzięki kopii Martina Grunewega. Księga rozpoczyna się od notatek na temat jego działalności kramarza, już jako gdańskiego obywatela, i z upływem lat staje się coraz bardziej szczegółowa. Lubbe zajmuje się kwestiami spadkowymi, relacjonuje swoją wizytę przed obliczem rady oraz jej postanowienia i odsyła do równoczesnych wpisów w księgach miejskich.

Z kolei Dariusz Kaczor (Gdańsk) zanalizował konflikty interpersonalne w Gdańsku w okresie wczesnonowożytnym. Ponieważ nieraz najdrobniejsze preteksty prowadziły do konfliktów, wielokrotnie podejmowano próby ograniczenia wynikającej z nich przemocy. Wilkierz z lat 1557–1594 zabraniał używania broni palnej na ulicach, a także ogólnie zakazano noszenia przy sobie broni, nawet noży. Ponadto podejmowano działania skierowane przeciwko agresji werbalnej. Konflikty zdarzały się mimo to, a reakcją na obsceniczne słowa i wyzwiska była często eskalacja przemocy fizycznej. Istotną rolę odgrywała przy tym obrona honoru. Przed sąd co roku trafiały setki spraw.

Czwarta sekcja tematyczna poświęcona była miejscu Gdańska w Prusach, Polsce i Europie. Najpierw Christofer Herrmann (Berlin) naświetlił przemiany, jakie zachodziły w funkcjach byłego Pałacu Wielkich Mistrzów w Malborku w pierwszym stuleciu polskiej władzy – uwarunkowane przede wszystkim zmianami użytkowania oraz problemami związanymi z jego utrzymaniem. Po przejęciu Malborka z rąk żołnierzy zaciężnych zamek częściowo podupadł, jako że był zbyt duży. Dlatego cały zespół zamkowy został podzielony. Polscy królowie rzadko przyjeżdżali do Malborka, ale podczas wizyt zwykle przybywali z całym dworem. Około 1600 r. pomieszczenia reprezentacyjne zostały przekształcone w komnaty mieszkalne, niezmiennym pozostał tylko letni refektarz.

Następnie Ulla Kypta (Bazylea) omówiła gospodarczo-prawne relacje między Gdańskiem a Antwerpią. Obydwa miasta mniej więcej równocześnie od XVI w. przeżywały okres rozkwitu gospodarczego. Antwerpskie listy ławnicze i akty notarialne z lat 1480–1550 poświadczają istnienie reprezentacji kupców w handlu z Gdańskiem. Na pierwszym planie znajdowały się tu relacje rodzinne, towary wspomniane są niejako mimochodem. Z kolei, jak pokazuje pełnomocnictwo miasta Gdańska z 1543 r., prowadzenie postępowań prawnych zlecano zawodowym prawnikom.

Na koniec Karen Friedrich (Aberdeen) zaprezentowała zagadnienie roli księcia Bogusława Radziwiłła w stosunkach między Rzeczpospolitą, Szwecją, Gdańskiem i Prusami Książęcymi. Gdańsk dzięki unii lubelskiej z 1569 r. był ściślej związany z Rzeczpospolitą i opowiadał się podczas wojen przeciwko Moskwie i Szwecji za aliansem z królem, natomiast Radziwiłł związał się najpierw ze Szwecją, potem zaś z wielkim elektorem. Zarówno Gdańsk, jak i Radziwiłł spoglądali w stronę Rzeszy: Gdańsk szedł za przykładem miast Rzeszy, natomiast Radziwiłł – w następstwie złych doświadczeń z miastami – za przykładem książąt Rzeszy. Przede wszystkim jednak Bogusław Radziwiłł starał się bronić swoich praw i posiadłości.

Teksty zawarte w niniejszym tomie ukazują znaczenie, lecz także różnorodność kulturalnego, politycznego i gospodarczego życia w Gdańsku w okresie nowożytnym, niejednokrotnie na podstawie nieodkrytego lub tylko skąpo znanego materiału źródłowego. Umożliwiają wgląd w rozwój sztuki, architektury, kultury politycznej i struktur społecznych, który pogłębia i uzupełnia dotychczasowy obraz Gdańska z tamtej epoki. Jednocześnie dają impulsy do dalszych badań, zwłaszcza dotyczących aspektów, które zostały tutaj poruszone tylko marginalnie lub wcale, jak np.: rola Gdańska wewnątrz Rzeczypospolitej szlacheckiej oraz w późnym okresie Hanzy, wymiana gospodarcza między Gdańskiem a miastami Morza Bałtyckiego i Północnego, rozwój literatury oraz nauk przyrodniczych. Istnieje zatem wiele przesłanek do dalszych badań.

Wydawcy dziękują Uniwersytetowi Gdańskiemu, zwłaszcza Wydziałowi Historycznemu, za koncepcyjne i finansowe wsparcie konferencji oraz wynikłej z niej publikacji. Dziękujemy Prof. dr. hab. Bogusławowi Dybasiowi za wnikliwe uwagi recenzyjne. Szczególne podziękowania kierujemy do Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego za staranne wykonanie prac redakcyjnych.

Wiesław Długokęcki / Jürgen Sarnowsky

Einführung

Die Beiträge des vorliegenden Bandes gehen auf die vom 30.5. bis zum 1.6.2019 gemeinsam mit der Fakultät für Geschichte der Universität Danzig veranstaltete Jahrestagung der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung zurück, die auch von der Präsidentin der Stadt Danzig, vom Museum der Stadt Danzig, und der Woiwodschaft Danziger Pommern unterstützt wurde. Das Ziel ist es, die Kultur und Geschichte Danzigs in der für die Stadt so bedeutenden Epoche der Frühen Neuzeit mit einem möglichst breiten Spektrum von Aspekten vorzustellen. Ein Fokus liegt dabei auf Kunst und Kultur, der zweite auf Fragen der Kirchengeschichte, der dritte auf Verfassung, Recht und Gesellschaft, der vierte auf der Rolle Danzigs in Preußen, Polen und Europa. Die meisten der auf der zweisprachigen (polnisch-deutschen) Tagung gehaltenen Vorträge liegen damit nunmehr im Druck vor, jeweils in der Sprache, in der sie auch auf der Tagung präsentiert wurden, aber zugleich mit einer Zusammenfassung in der jeweils anderen Sprache. Die vorgelegten Artikel wurden von den Verfassern unter Berücksichtigung der Diskussion und der Bemerkungen des Gutachters erweitert und neu bearbeitet.

Die erste Sektion von Beiträgen ist Kunst und Kultur gewidmet. So bietet zunächst Andrzej Woziński (Danzig) einen Überblick über Malerei und Skulptur des späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Ausgangspunkt ist die Darstellung des Jüngsten Gerichts durch Hans Memling, die als Raubgut in die Stadt kam, danach aber großen Einfluss auf die Danziger Malerei gewann, wie nicht zuletzt die Kunstwerke in der Marienkirche erkennen lassen. Der Hochaltar der Marienkirche mit Episoden aus dem Leben Mariens verweist dagegen auf Beziehungen zu Riemenschneider und Dürer, und zudem lassen sich weitere niederländische und böhmische Einflüsse beobachten. Im Anschluss beschäftigt sich Tomasz Torbus (Danzig) mit einem rätselhaften, nur schwer fassbaren und in der Forschung umstrittenen Danziger Architekten, Meister Enckinger alias Carpentarius, dessen Spuren er anhand verschiedener Quellen nachgeht. Dabei werden unter verschiedenen Namen bekannte Personen und ihnen zugeschriebene Werke wie das Gewölbe von St. Marien in Danzig, die St. Annenkirche in Wilna (1503), das Kontor der Hanse in Kauen Stiftskirche in Łask in die Betrachtung einbezogen. Der Beitrag von Anna Sobecka (Danzig) setzt sich dann unter anderem aufgrund von Reiseberichten mit der Sammlungstätigkeit im Danzig des 17. und 18. Jh.s auseinander, die in diese Ära ein gesamteuropäisches Phänomen ist. Die Sammlungen hatten

sehr unterschiedlichen Charakter. Neben Bücher- und Kunstsammlungen konnten sie wie bei Hevelius und dem Botaniker Jakob Breyn naturkundlich orientiert sein, während etwa Carl Benjamin Lengnich, der Neffe Gottfried Lengnichts, unter anderem eine Münz- und Gemäldesammlung aufbaute.

Die zweite Sektion bietet Beiträge zur Kirchengeschichte. Marcin Sumowski (Thorn) wendet sich zunächst dem vorreformatorischen Bild der Niedergeistlichkeit als Präludium zur Reformation zu. Einen Eindruck von der Sicht der Zeitgenossen vermitteln etwa die Zehn-Gebote-Tafel in St. Marien in Danzig die Akten von Visitationen und die Synodalstatuten für das Bistum Leslau, in denen Probleme um Spielen und Konkubinat deutlich werden. Stiftungen und Pfründen waren mit hohen Erwartungen an Priester verbunden, die den Laien als Beispiel dienen, makellos, tugendhaft und sittsam leben sollten. Wesentlich muss jedoch bei der Kritik nach der Stellung der einzelnen Geistlichen differenziert werden. Wie Rafał Kubicki (Danzig) deutlich machen kann, spiegelt sich die wechselhafte Geschichte der Reformation auch im zeitweiligen Überleben der Klöster. Von den vier Danziger Klöstern der Franziskaner, Dominikaner, Karmeliter und Brigitten gerieten zuerst die der Bettelorden in Schwierigkeiten und mussten geräumt werden. Die Dominikaner konnten zwar im Mai 1526 durch eine Intervention König Sigismunds in ihr Kloster zurückkehren, doch bald verließen die jüngeren Mönche den Konvent, so dass aus Polen 28 Brüder nach Preußen gesandt wurden. Auch bei den Karmelitern trat die Mehrheit aus, doch der Konvent blieb zunächst erhalten. Schließlich wurde das Kloster trotz einer Einigung mit der Stadt 1577 zerstört und diente zeitweilig den Jesuiten zur Unterbringung. Danach stellt Sławomir Kościelak (Danzig) die Phasen der Reformationsgeschichte Danzigs vor, ausgehend von religiöser Unruhe im Spätmittelalter, über den Beginn der Reformation, die calvinistische Reform, bis zur Phase religiöser Toleranz vor 1793. Für die Entwicklung spielte jeweils die Haltung der polnischen Könige eine wichtige Rolle, die die Ausbreitung der Reformation verhindern wollten, so schon 1526 Sigismund der Alte und 1577 Stephan Bathory. Die Situation eskalierte jedoch um 1580 durch das Erscheinen der Calvinisten, das Auftreten von Maroniten und Arianern, einen gleichzeitigen Versuch der Rekatholisierung und die Einführung der Jesuiten in der Stadt. Erst 1740 gelang mit der „Danziger Toleranz“ (Johanna Schopenhauer) ein dauerhafterer Ausgleich. Die vorreformatorische Frömmigkeit der Danziger und das Danziger Bruderschaftswesen spiegelt sich auch in den Stiftungen von Paramenten, mit deren Erhalt und Überlieferung sich der Beitrag von Stefan Samerski (München) auseinandersetzt. Um 1500 gab es in Danzig 123 Geistliche, meist Altaristen, über 56 einzelne Altäre waren mit Paramenten ausgestattet. 440 Stücke haben sich davon erhalten, teilweise von hoher Qualität.

Sie wurden in der Reformationszeit versteckt; zwischenzeitig vergessen, wurden sie seit 1791 in Schränken, Truhen und Nebenräumen wiederentdeckt. Heute befinden sie sich vor allem in Gdańsk, Lübeck, Berlin und Nürnberg.

In der dritten Sektion zu Verfassung, Recht und Gesellschaft umreißt Joachim Zdrenka (Zielona Góra) zunächst die Rolle des Danziger Patriziats bis zum 18. Jh., unter anderem auf Grundlage der Danziger Kurbücher, städtischer Willküren und Ratsverzeichnisse. Ein Schwerpunkt liegt auf den Strukturen des Rats und der Schöffenbank sowie auf der Funktion der Bürgermeister, ein weiterer auf den Ergebnissen prosopographischer Forschungen, die eine soziale Zuordnung der Danziger Führungsschicht erlauben. Im Anschluss untersucht zunächst Julia Mozdzeń (Thorn) die Darstellung der Arbeit von Schöffengericht und Stadtbehörden in der Danziger Historiographie des 15. und 16. Jh.s. Insbesondere befasst sie sich damit am Beispiel der Aufzeichnungen des Jakob Lubbe (1430–1501), die die Jahre 1465–1489 umfassen und in einer Kopie Martin Grunewegs erhalten sind. Das Buch beginnt mit Aufzeichnungen zu seinem eigenen Geschäft als Krämer, schon als Danziger Bürger, und wird fortschreitend detaillierter. Lubbe behandelt Erbfragen, berichtet von einem Besuch vor dem Rat sowie von dessen Beschlüssen und verweist auf parallele Einträge im Stadtbuch. Ergänzend analysiert Dariusz Kaczor (Danzig) interpersonale Konflikte im frühneuzeitlichen Danzig. Da selbst geringe Anlässe oft zu Konflikten führten, wurden mehrfach Versuche unternommen, die Gewalt einzugrenzen. Eine Willkür von 1557/94 verbot den Gebrauch von Schusswaffen auf Straßen, ebenso wurde generell das Tragen von Waffen, selbst von Messern, verboten. Dazu wurden Maßnahmen gegen verbale Angriffe ergriffen. Konflikte ereigneten sich trotzdem, auf obszöne Worte folgte oft physische Gewalt als Eskalation. Hunderte von Fällen kamen jährlich vor Gericht. Dabei spielte die Verteidigung der Würde eine wesentliche Rolle.

In der vierten Sektion zur Rolle Danzigs in Preußen, Polen und Europa beleuchtet zunächst Christofer Herrmann (Berlin) den Funktionswandel des ehemaligen Hochmeisterpalastes der Marienburg im ersten Jahrhundert unter polnischer Herrschaft, der vor allem durch die wechselnde Nutzung und finanzielle Probleme geprägt war. So kam es nach der Übernahme der Marienburg aus den Händen der Söldner teilweise zum Verfall, weil die Burg zu groß war. Daher wurde der Baukomplex aufgeteilt. Die polnischen Könige kamen zwar selten auf die Marienburg, aber dann meist mit großem Hofstaat. Um 1600 wurden jedoch die Repräsentationsräume in Wohnräume umgewandelt, nur der Sommerremter blieb unverändert. Abschließend behandelt Ulla Kypta (Hamburg) wirtschaftlich-rechtliche Beziehungen zwischen Danzig und Antwerpen. Die beiden Städte erlebten etwa gleichzeitig seit dem 16. Jh. ihre wirtschaftliche Blütezeit. Die Antwerpener Schöffenbriefe und

Notariatsakten aus der Zeit zwischen 1480 und 1550 belegen die Vertretung von Kaufleuten im Handel mit Danzig. Dabei standen Familienbeziehungen im Vordergrund, die Waren werden eher nebenher erwähnt. Andererseits wurden gerade in Rechtsverfahren auch juristische Fachleute beauftragt, wie eine Vollmacht der Stadt Danzig von 1543 zeigt. Danach widmet sich Karen Friedrich (Aberdeen) der Rolle des Fürsten Bogusław Radziwiłł zwischen der polnisch-litauischen Union, Schweden, Danzig und Preußen. Danzig war durch die Lubliner Union 1569 enger an Polen gebunden worden und trat in den Kriegen gegen Moskau und Schweden für eine feste Allianz mit dem König ein, dagegen verband sich Radziwiłł erst mit Schweden, dann mit dem Großen Kurfürsten. Danzig wie Radziwiłł schauten zum Reich: Danzig orientierte sich am Vorbild der Reichsstädte, Radziwiłł dagegen aufgrund negativer Erfahrungen mit den Städten an den Reichsfürsten. Vor allem suchte Radziwiłł aber seine Rechte und seinen Besitz zu verteidigen.

Die Beiträge dieses Bandes zeigen die Bedeutung, aber auch die Vielfalt des kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Lebens in der Frühen Neuzeit, nicht zuletzt vielfach auf der Grundlage bisher nicht oder nur wenig erschlossenen und genutzten Quellenmaterials. Sie bieten Einsichten in die Entwicklung von Kunst, Architektur, politischer Kultur und gesellschaftlichen Strukturen, die das bisherige Bild Danzigs in der Frühen Neuzeit vertiefen und ergänzen. Zugleich vermitteln sie aber auch Anstöße für weitere Forschungen, insbesondere bedarf es intensiver Untersuchungen zu Aspekten, die hier nicht oder nur am Rande angesprochen werden konnten, etwa zur Rolle Danzigs in der polnischen Adelsrepublik und in der späten Hanse, zum wirtschaftlichen Austausch zwischen Danzig und den Ost- und Nordseestädten, zur Entwicklung der Literatur oder zur Rolle Danzigs in der Geschichte der Naturwissenschaften. Es gibt somit noch viele Ansatzpunkte für weitere Forschungen.

Die Herausgeber danken der Universität Danzig und insbesondere der Fakultät für Geschichte für die ideelle und finanzielle Unterstützung der Tagung und der daraus hervorgegangenen Publikation. Wir danken auch Professor Dr. Bogusław Dybaś für die Besprechung der Veröffentlichung. Unser Dank gilt ebenso dem Universitätsverlag für die sorgfältige Betreuung der Drucklegung.

Wiesław Długokęcki / Jürgen Sarnowsky

ISBN 978-83-8206-266-3